

Поліщук В.М.

Київський університет імені Бориса Грінченка

Поліщук С.А.

Національний університет «Києво-Могилянська академія»

ВІКОВІ КРИЗИ У ЖИТТЄВОМУ ШЛЯХУ ЛЮДИНИ: БАЗОВІ КОНЦЕПТИ

Актуалізується необхідність емпіричних лонгітюдних досліджень психології вікового розвитку людини (здійснено оглядовий тематичний історико-психологічний дискурс цієї проблеми). Наголошується, що їх відсутність не дозволяє науковцям доказово диференціювати психологічні особливості ненормативних (суб'єктивних, ситуативних, випадкових) і нормативних (об'єктивних, закономірних) кризових (перехідних) і стабільних періодів. Експериментально перевірено достовірність гіпотези Л. Виготського, згідно з якою 1) сутність вікового розвитку людини знаходиться у природі нормативних криз, 2) негативна симптоматика є прихованою, тіньовою стороною сприятливих перетворень. Встановлено, що феноменологія вікового кризового розвитку залежить від об'єктивного (природного) тлумачення поняття «вікова періодизація» (довільна інтерпретація його змісту призводить до отождошення з поняттям «вікова класифікація»); усуває можливість розроблення характеристик конкретних вузьких вікових інтервалів; нівелиює організацію результативного індивідуального психологічного супроводу, особливо в умовах воєнної загрози для суверенності нашої держави). Показано необхідність використання у вивченні вікового розвитку принципу природовідповідності (параметри: дискретність, фазовість, циклічність). Емпірично визначено основний понятійний апарат для дослідження вікових нормативних і ненормативних криз (симптом, симптомокомплекс, структура симптомокомплексу, взаємозв'язок симптомів, динаміка симптомів, властивості базових симптомокомплексів). Доведено, що знання психології вікового кризового розвитку людини забезпечує доказове вироблення та впровадження адресних соціальних впливів на неї через смислове зіставлення їхніх характеристик з конкретними віковими інтервалами життєвого шляху.

Ключові слова: вікова періодизація, вікові нормативні кризи, вікові ненормативні кризи, принцип природовідповідності, симптомокомплекс.

Постановка проблеми. Феноменологія «вікового кризового розвитку» людини залишається у психологічній науці здебільшого на рівні теоретичних міркувань при фактичній відсутності передовсім лонгітюдних експериментальних розвідок. Така дослідницька ситуація створює термінологічний хаос у розумінні змісту іншого феномена – «вікова періодизація», що виявляється у довільному тлумаченні стадій життєвого шляху як хронологічних функціональних координат, які окреслюють у людини оптимальні можливості для збереження і зміцнення психічного здоров'я, підвищення продуктивності праці. Зрештою, будь-яка психологічна проблематика не має реальних шансів для доказового індивідуально-особистісного розв'язання, якщо розглядається поза характеристиками конкретних вузьких вікових інтервалів типу 11–12, 12–13 рр. з обов'язковою диференціацією структурно-функціональних осо-

бливостей кризових (перехідних) і стабільних (літичних) періодів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Тематичні наукові здобутки початку XXI ст. (І. Бех, І. Булах, Е. Гуцало, Т. Зелінська, Р. Павелків, М. Папуча, Л. Просандеєва, М. Савчин, Т. Титаренко та ін.) істотно доповнюють інформаційну базу про вікове становлення людини [1; 2–3; 6]. В умовах потенційно тривалої воєнної загрози для суверенності нашої держави, коли російським агресором у руслі імперських наративів заперечується сам факт існування українського етносу та унікального українського народу, вони є вагомим фактором національної безпеки у повсякденній інтенсивній професійній діяльності психолога [2; 5].

Мета статті: оприлюднення окремих наукових положень авторської концепції природовідповідності вікового розвитку людини, розробленої за результатами лонгітюдних експериментальних досліджень.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Уперше поняття «кризового періоду» вжито у ботаніці (П. Броунов, 1897), а потім усталалося в ембріології (Р. Стокард, 1907, 1921; Р. Гольдшмідт; 1927; П. Светлов, 1928). Характерно, що саме генетичні дослідження визначили науковий напрямок «біологія розвитку», де розв'язуються фундаментальні проблеми «генетичної інформації» у процесі онтогенезу і молекулярних основ фенотипічних змін, що забезпечують цілісність розвитку, і стали вагомим пізнавальним сигналом для психологічної науки, які зараз практично виведені з дослідницького поля психології вікового розвитку людини, тим самим знівелювавши для неї значущість принципу природовідповідності. Тоді ж, у 1920–30-тих рр., поняття «кризовий період» активно використовується для найменування вікових періодів, які мають негативні прояви, порушення поведінки, труднощі у спілкуванні (Л. Виготський). Перспективне розроблення наукових пріоритетів у їх вивченні належить радянській педології у таких грандіозних експериментальних масштабах, яких вітчизняна психологія у наступні роки вже не знала [1]. У зв'язку з цим, вікова психологія ХХІ ст., як експериментальна наука і вагомий освітній фактор національної безпеки держави та її громадян, має збільшити своє теоретико-емпіричне поле для системного вивчення *вікового кризового розвитку* людини, де незалежно від дослідницького предмета вже існують необхідні класичні концептуальні поляри уявлення про вікову стадійність життєвого шляху з його стабільними та перехідними (кризовими) періодами:

1. Циклічні вікові періодизації: «перехідні періоди, або кризові» – «стабільні, або літичні» – «перехідні періоди, або кризові» – «стабільні, або літичні» – ...

Така методологема відображає наратив *концепції «кризового розвитку»*, згідно з якою виразна стадійність вікового розвитку (природна послідовність якісно різних вікових етапів) реалізує генетичні орієнтири у пізнанні закономірностей вікових нормативних криз з їхніми диференційованими характеристиками.

Базові пізнавальні постулати концепції: «кризові періоди» 1) необхідні у розвитку» (Л. Виготський) [1], 2) є показниками якості розвитку як об'єктивні явища психічної реальності, слабкість яких спричиняє його стагнацію, 3) як поняття, тотожні поняттю «перехід».

Найбільш відомі автори: В. Давидов, Т. Гуськова, Б. Ельконін, Д. Ельконін, М. Єлагіна, Г. Крав-

цов, О. Кравцова, В. Моргун, К. Поліванова, О. Сапогова, В. Слободчиков.

Основні переваги концепції: 1) відображає у людини закономірності природовідповідного розвитку (фазовість; циклічність; перервність, або дискретність), а, отже, можливість його достовірної прогнозованості; 2) заперечує поняття «криза» як патологічне явище, або хворобу розвитку, спричинену несприятливою взаємодією людини з навколишнім світом; 3) дозволяє визначити типові і супутні симптомокомплекси переживань будь-яких вікових періодів у зіставленні з конкретними життєвими інтервалами.

Основні недоліки концепції: 1) недостатність експериментальних доказів на користь генної програми людини щодо ідеї природної закономірності вікових нормативних криз у розвитку; 2) дискусійне розуміння змісту поняття «внутрішня логіка розвитку» у ситуації знецінення тематичних міжпредметних зв'язків «психології розвитку» та «біології розвитку» (розв'язати цю проблему можуть генетичні лабораторні дослідження, що є прерогативою генетики і психогенетики).

2. «Умовні циклічні» вікові періодизації: 1) «перехідні періоди (кризові)» – «стабільні (літичні)» – «перехідні періоди (кризові)» – «стабільні (літичні)» – «стабільні (літичні)» ...; 2) «стабільні (літичні)» – «перехідні (необов'язково кризові)» – «стабільні (літичні)» – «стабільні (літичні)» – «перехідні (необов'язково кризові)» – «стабільні (літичні)» ...

Це наратив *концепції «безкризового розвитку»*, яка зараз у віковій психології є домінуючою, але малодоказовою, хоча й з тривалою історією (нечітка стадійність вікового розвитку вказує, що неминучими є не кризи, а переломи як якісні зрушення у розвитку). – О. Леонтьєв).

Базові пізнавальні постулати концепції: вікові кризи – це 1) показники несприятливого розвитку, тобто суб'єктивні (випадкові, ситуативні) явища психічної реальності, 2) поведінковий несприятливий синдром як реакція на вплив соціального оточення (пригнічення нових особистісних потреб справедливими вимогами чи некомпетентністю).

Найбільш відомі автори (як засновники): Л. Божович, Т. Драгунова, І. Дубровіна, Г. Костюк, М. Лісіна, Н. Менчинська, С. Рубінштейн.

Основні переваги концепції: 1) показ значущості для людини процесів соціалізації через референтні повсякденні навчально-виховні реалії і стереотипи; 2) оперативна фіксація негативної симптоматики як результатів несприятливого соціального впливу.

Основні недоліки концепції: 1) відсутність достатніх і переконливих експериментальних доказів про соціальні умови, які усувають негативну симптоматику (такі умови є неможливими, що загалом зрозуміло навіть без проведення тематичних експериментальних досліджень); 2) у повсякденні домінує тактика оперативної локалізації негативних симптомів із зосередженням навчально-виховних тактик на їхніх наслідках, а не витоках, що є основною помилкою в індивідуальному підході до людини будь-якого віку; 3) досягнення «біології розвитку» перебувають поза сферою дослідницького інтересу.

Зауважимо, що такий спектр тлумачень змісту вікових нормативних криз демонструє недостатню диференціацію характеристик суміжних стабільних періодів, ненормативних криз між собою і стабільними періодами, тобто *невизначеність календарного* вікового місцезнаходження особистості у системі життєвого шляху зумовлює її *невизначені*, а, значить, невиразні розвивальні перспективи в умовах малодоказового чи сумнівного психологічного індивідуального супроводу. Основна причина цієї дослідницької ситуації полягає у традиційній підміні поняття «вікова періодизація» поняттям «вікова класифікація»: вона стабілізувалася ще в СРСР у зв'язку з довільним календарним зіставленням понять «дитина», «отроцтво», «юність», «зрілість» через запровадження із 7-річного віку обов'язкового початкового навчання (1944–1945), потім – обов'язкової семирічної (1949), восьмирічної освіти (1958) і, насамкінець, загальної середньої освіти (1961) з поступовим переходом на обов'язкову середню освіту (1972). Водночас уникнути повного зіставлення об'єктивної вікової періодизації з існуючою системою навчання і виховання апріорі неможливо, оскільки вікове становлення людини відбувається в конкретному соціумі, що, однак, не заперечує пошуку у її розвитку як представника різних соціальних спільнот, незалежно від проживання, саме природних (об'єктивних) закономірностей.

Зважаючи на різноплановість тлумачень психологічної природи вікових криз, сформулюємо у ранзі демонстраційних прикладів кілька методологем для їхнього емпіричного вивчення:

1. Вікові кризи є *нормативними і ненормативними*.

Нормативні кризи (об'єктивні, закономірні перехідні вікові періоди між суміжними стабільними періодами) – це психогенний чинник у зіставленні з умовними віковими інтервалами,

ширшими від своїх календарних назв, вибір яких визначається кульмінаційним перебігом симптомів. Характеризуються циклічною взаємозаміною із суміжними стабільними періодами і прогнозують особливості розвитку (приклади: малі кризи – криза 1 року, криза 7 років, криза 17 років; великі кризи – криза народження, криза 3 років, криза 13 років, криза 23 років). Наступні нормативні кризи життєвого шляху є емпірично недослідженими або малодослідженими, тобто, як правило, виведені на основі теоретичного аналізу, гіпотетичних і, навіть, споглядальних узагальнень, а тому не можуть бути доведеними науковими фактами. Водночас, вони підтверджують існування логічного циклічного життєвого ланцюжка «...мала криза» – «велика криза» – «мала криза» – «велика криза» – ...

Ненормативні кризи (суб'єктивні, оскільки не є віковими перехідними періодами, а, отже, потенційно можливі у будь-якому віковому інтервалі) – це наслідки впливу на людину навколишньої соціальної дійсності. Мають актуальну причинність («від стрімко прогресуючої у минулому історичному часі демографічної ситуації» ... – ... до «несприятливих суспільних викликів початку ХХІ ст., посилені континентальними воєнними загрозами»).

2. У загальній симптоматичі нормативних криз існують основні симптоми (позитивні і негативні). У ненормативних криз – це кількісно фіксовані комбіновані негативні симптоми, але різні за віковим змістом.

3. Негативні зміни є *тіньовою, зворотною* стороною її позитивних перетворень (Л. Виготський): апріорі кожний позитивний симптом перебуває під потужним адресним впливом негативного симптому.

4. Симптом (симптом переживань) – це окреме *переживання* як параметр клінічного фрагментарного перебігу вікового розвитку.

5. Показники динаміки симптомів (частота і сила виявів).

6. Критерії визначення змісту симптомів (зіставлення теоретичної інформації з емпіричними даними, зокрема суб'єктивною інтерпретацією людиною своїх переживань): 1) віковий інтервал – це хронологічний ряд, який обмежується одним календарним роком (11–12; 12–13 рр. тощо); 2) віковий період (хронологічний ряд як сукупність вікових інтервалів, які позначають тривалість вікових криз); 3) віковий діапазон (умовна сукупність вікових інтервалів у позначенні різних вікових періодів).

7. Структура симптомокомплексу нормативних криз (симптоми переживань): 1) загальні симптоми (низка всіх можливих симптомів); 2) основні симптоми (базові) – це типові, супутні і фонові, або «тло» (позитивні і негативні); 3) типові симптоми (пікові і домінантні переживання кризового періоду, які співпадають за силою і частотою виявів); 4) супутні симптоми – це домінантні негативні і позитивні переживання, які не співпадають з піковою симптоматикою у певному кризовому періоді і детермінують у ньому типову симптоматику (окремо – позитивну і негативну); 5) нетипові симптоми, або фонові («тло-симптоматика») – це негативні і позитивні переживання з найменшою частотою і силою виявів у кризовому періоді; 6) пікові симптоми (позитивні і негативні переживання: їхні максимальні вияви властиві для окремого вікового інтервалу порівняно з іншими інтервалами кризового періоду); 7) домінантні симптоми (полярні переживання, які порівняно з іншими переживаннями мають найбільший вияв в окремому такому інтервалі кризового періоду); 8) провідні домінанти (симптоми, які властиві більше, ніж одному інтервалу в певному кризовому періоді); 9) «домінанти-лідери»: у низці провідних домінант – це типові позитивні і негативні симптоми з максимальними виявами у будь-якому віковому періоді; 10) «симптоми-аутсайтери» – (нетипові, або епізодичні та мінімальні, вияви позитивних і негативних симптомів, або переживань, у фоновій симптоматиці, які загалом істотно не впливають на розвиток).

8. Структура симптомокомплексу ненормативних криз (позитивні симптоми тут відсутні): 1) основні симптоми (базові) – це ситуативні комбіновані негативні переживання у будь-якому віковому періоді; 2) домінантні, або типові (порівняно з іншими симптомами мають найбільші вияви в окремому віковому інтервалі вікового періоду); 3) провідні домінанти – це симптоми, які властиві більше, ніж одному інтервалу у певному віковому періоді (в одному інтервалі – перехідному, або двох інтервалах – перехідному і суміжному з ним стабільному); 4) нетипові, або фонові, симптоми («тло-симптоматика») – це негативні переживання з найменшими виявами (постають як антипод домінантної симптоматики).

Властивості базового симптомокомплексу нормативних криз: 1) полярність – це наявність негативних і позитивних симптомів з двома різновидами альтернативних виявів (приклад: упертість як неслухняність і упертість як наполегливість); 2) природність – це демонстрація поступальності

розвитку симптомів (приклад: повторюваність у вікових кризах дитинства і дорослості, розпочинаючи з кризи 3 років, симптому «домагання ролі дорослого»); 3) трифазова динаміка – це свідчення відносної стійкості симптомів, а, отже, їх потенційна прогнозованість: а) зростання проявів («підйом»); б) «плато», або відносна стабілізація проявів, позначена низькою частотністю і силою; в) зниження проявів («спад»); 4) унікальність – це неповторність навіть однакових симптомів у різних кризових періодах (приклади: домагання ролі дорослого, прагнення до самостійності у кризі 13 років чи кризі 17 років тощо); 5) перспективи переживань – домінантна, помірна, слабка (потенційний розвиток позитивних симптомів, прихованих за негативними симптомами.)

Базовий симптомокомплекс ненормативних криз є результатом комбінування передусім симптомів нормативних криз (брутальні словесні штампи, віртуальне світосприймання, злісні навмисні вчинки, інфантилізм, кримінальні уявлення, «купи-продай», максимальна корисливість, «соціальний дебілізм») і також має свої властивості: 1) позначення недостатнього розвитку позитивних симптомів нормативних криз і, навпаки, – прогресування негативних симптомів; 2) відображення несприятливого впливу повсякденних соціальних реалій і стереотипів на відносну рівновагу позитивних і негативних симптомів нормативних криз, а, значить, реальна чи потенційна дестабілізація такої рівноваги; 3) відсутність фазовості у розвитку (свідчення нестійкості або ситуативності переживань, а отже, їх слабкої прогнозованості, що є наслідками короткотривалої/довготривалої сприятливої/несприятливої соціалізації, де вирішальна навчально-виховна роль належить найближчому оточенню (передусім – сім'ї); 4) мінливість соціального впливу на негативні симптоми нормативних криз, що залежить від життєвого простору знову-таки найближчого оточення; 5) полярність характеристик («прихований – неприхований», «стійкий – нестійкий») – це однотипність (схожість) змісту симптомів ненормативних криз на відміну від аналогічних характеристик симптомів нормативних криз з їхньою розлогою смисловою варіативністю; 6) основні перспективи переживань (водночас результат взаємовпливу негативних симптомів і необхідні умови моделювання потенційного розвитку людини): а) домінантна перспектива (стійкий розвиток, навіть навмисне малоконтрольований чи неконтрольований людиною, що виявляється в усвідомленому, часто агресивному протиставленні себе

соціальному оточенню); б) помірна перспектива (стійкий, але контрольований людиною розвиток, що виявляється в усвідомленому, вибірковому, іноді агресивному протиставленні себе соціальному оточенню); в) слабка, або невиразна, перспектива (ситуативний розвиток, більше контрольований і неагресивний усвідомлений чи неусвідомлений людиною, що є наслідком тимчасового незадоволення соціальним оточенням).

Висновки: 1. Психологія вікових нормативних криз – це вихідний пізнавальний орієнтир для вивчення життєвого шляху людини і, як наслідок,

передумова для організації результативного психологічного супроводу, в основі якого знаходяться *циклічна* «періодизація вікового розвитку» на засадах принципу природовідповідності. 2. Недосконалість структурно-функціонального змісту нормативних криз призводить, як мінімум, до розповсюдження їхніх характеристик на суміжні стабільні (літичні) вікові періоди і ненормативні кризи, тим самим перешкоджаючи виробленню та впровадженню *адресних соціальних впливів* на людину у конкретному віковому інтервалі її життєвого шляху.

Список літератури:

1. Поліщук В. М. Віковий кризовий розвиток людини: від народження до дорослості. Суми : Видавництво «Університетська книга», 2020. 460 с.
2. Поліщук С. А. Психологічні практики в системі підготовки практичних психологів. Суми : Університетська книга, 2019. 134 с.
3. Рибалка В. В. Теорії особистості у вітчизняній психології та педагогіці. К. : АПН України, Інститут педагогічної освіти і освіти дорослих ; Одеса : Бакаєв Вадим Вікторович, 2009. 575 с.
4. Савчин М. В. Вікова психологія. К. : Академвидав, 2020. 360 с.
5. Титаренко Т. М. Життєві кризи: технології консультування. К. : Главник, 2007. Ч. 1. 144 с.
6. Polishchuk V. Crisis behavioural symptoms set in person's age development. *International Journal of Education and Science*. Vol. 2. No 2. 2019. С. 51.

Polishchuk V.M., Polishchuk S.A. AGE CRISES IN PERSON'S LIFE WAY: BASIC CONCEPTS

The need for the empirical longitudinal studies of the psychology of human age development was updated (an overview of the thematic historical and psychological discourse of the problem was carried out). It was emphasized that their absence does not allow scientists' differentiating psychological features of non-normative (subjective, situational, random) and normative (objective, regular) crisis (transitional) and stable periods grounded on evidence. The validity of L. Vyhots'ky's hypothesis was experimentally verified, according to which 1) the essence of human age development lies in the nature of normative crises, 2) negative symptoms make up the hidden, shadow side of the favourable transformations. It was found out that the phenomenology of age crisis development depends on the objective (natural) interpretation of the concept of «age periodization» (free interpreting its content leads to its identity with the concept of «age classification»); eliminates the possibility of developing the characteristics of the specific narrow age intervals; eliminates organizing the effective individual psychological support, especially in the conditions of the military threat to the sovereignty of our state). The necessity of applying the principle of conformity to nature (the parameters are as follows: discreteness, phase nature, cyclicity) in the study of age development was shown. The main concepts apparatus for researching age normative and non-normative crises (symptom, symptoms complex, symptoms complex structure, symptoms interrelation, symptoms dynamics, properties of basic symptoms complexes) was defined empirically. It was proved that knowledge of the psychology of the age crisis development of a person provides evidence-based developing and implementing targeted social influences on them through the sense comparing their characteristics with the specific age intervals of the life way.

Key words: age periodisation, age normative crises, age non-normative crises, the principle of conformity to nature, symptoms complex.